

Pesty Frigyes Nógrád vármegyei helynévgyűjtésének nyelvjárástörténeti és szociolingvisztikai hasznosításáról

1. Pesty Frigyes munkássága és a helynévgyűjtés kiadása. 2023-ban ünnepeltük PESTY FRIGYES születésének 200. évfordulóját. Egy évben született Petőfi Sándorral és Madách Imrével, így ő is ahhoz a reformnemzedékhez tartozott, amely lelkesen részt vett az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban. Miután megjárta az osztrák kihallgatósobákat és börtönöket, majd anyagilag és egzisztenciálisan megalapozta az életét (Temes vármegye tiszteletbeli főjegyzője, országgyűlési képviselő lett, lapot indított, történeti munkásságáért pedig a Magyar Tudományos Akadémia a levelező tagjává választotta), hozzákezdett ahhoz a – nyelvészeti és névtani szempontból is – jelentős szervezőmunkához, amellyel a történeti névföldrajz és a névetimológia úttörő művelőjeként írta be nevét a névtani kutatásokba.

PESTY FRIGYES az 1863. február 2-án kelt levelében tárta a Magyar Királyi Helytartótanács elé Magyarország földrajzi neveinek gyűjtési szándékát. Magyarország akkori kormányzati szerve a Tudományos Akadémiától kért szakvéleményt. A gyűjtést támogató akadémiai javaslatot báró Eötvös József, az Akadémia akkori alelnöke – korábbi, illetve későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter – 1863. július 20-án írta alá. A támogató vélemény nyomán a Helytartótanács pártfogásába vette az ügyet, és 1864. február 21-én körlevélben szólította fel a vármegyéket a gyűjtőmunka elvégzésére. A PESTY FRIGYES által összeállított és kinyomtatott kérdőíveket, amelyek egységes elv szerint tették lehetővé a gyűjtést, a járási szolgabírák közreműködésével küldették ki a települések előljáróinak. Hogy a földrajzi nevek gyűjtése minden településen a lehető legteljesebb körű legyen, PESTY FRIGYES a nyomtatott kérdőívek mellé kitöltési „utasítás”-t is megfogalmazott. Ennek az útmutatónak a szövegéből kiderül a gyűjtés fő szándéka: „A cél hazánk összes helyneveinek magyarázása, értelmének kinyomozása.” Mind a kérdőívből, mind a kitöltési útmutatóból megtudjuk, hogy a gyűjtés szervezője „minden talpalatnyi földnek, hegynek, völgynek” a nevét fontosnak tartotta feljegyeztetni (l. CSÁKI szerk. 2012: 13).

Amikor az Akadémia PESTY FRIGYEST 1877-ben rendes tagjává választotta, a székfoglaló előadását ennek a jelentős gyűjtőmunkának az eredményét felhasználva fogalmazta meg A helynevek és a történelem címmel (PESTY 1880). Ugyan folyóiratokban, újságokban, kisebb terjedelmű publikációkban bemutatta a gyűjtött anyag egy részét, illetve az 1888-ban megjelent Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben című terjedelmes (kb. 450 oldalas) munkájában szótárszerű feldolgozásban sok esetben a névetimológiára kitekintve összegezte a rendelkezésére álló adatokat (PESTY 1888), az összes magyar településre vonatkozó helynévgyűjtés teljes anyaga kiadatlan maradt: nem jelent meg sem PESTY FRIGYES életében, sem később. Az 1888-as kötet bevezetőjében PESTY rámutatott arra, hogy a tudományos gondolkodásban mintegy fél évszázada megjelent ugyan a helynevek iránti érdeklődés, jelen van a magyar tudományban a „nevek magyarázásának tana”, és bizonyos munkák, dolgozatok jelzik az előrelépést, de a téma rendszeres művelésére addig még nem került sor. A bevezetőben

megfogalmazott célkitűzése az volt, hogy mindegyik korabeli magyarországi községről közöljön néhány történeti adatot. Gyűjtőterületébe bevonta az erdélyi, a Dráván túli és a dalmáciai területeket is (PESTY 1888: 4). (Az 1885. évi állapot szerint Magyarország községeinek és lakott pusztáinak száma 17 399.)

Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai az 1960-as években készítettek mikrofilmmásolatot a 1863–1865-ös gyűjtés kéziratos anyagáról. A 20. század második felében egyes intézmények, főként levéltárak kezdték el a kéziratos anyag kiadását, több vármegye és régió helynévanyaga korábban meg is jelent. A Zala megye földrajzi neveit közreadó kötet megjelenését (PAPP-VÉGH szerk. 1964) követően közvetlenül fölmerült a történeti, jelesül a PESTY-féle névanyagnak a készülő névgyűjteményekbe való beillesztése. Elsőként a Heves megye egri járását közreadó kötet (VÉGH-PELLE-PAPP szerk. 1970) vonta be a névtárába ezt az anyagot.

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program egyik kutatócsoportja most egybefogja a PESTY-gyűjtés kiadását, és egységes elvek szerint adja közre a teljes gyűjtött anyag filológiai pontosságú átírását. Rendkívüli névtani adatbázis jön így létre, amely papíralapú szövegkiadások formájában és az MNHP honlapján elektronikus változatban is elérhető lesz.¹ A kiadási munkálatok éppen PESTY FRIGYES születésének bicentenáriumán kezdődtek meg. A program keretében elsőként megjelent három kötet: Máramaros vármegye (MIZSER-SEBESTYÉN szerk. 2023a), Közép-Szolnok vármegye (MIZSER-SEBESTYÉN szerk. 2023b), valamint Kővár vidéke és Kraszna vármegye (MIZSER-SEBESTYÉN-KOVÁCS szerk. 2023) anyaga. Jelen tanulmányom írásának idején rendezzük sajtó alá ANGYAL LÁSZLÓ kollégámmal a Nógrád vármegyei anyagot. A készülő szövegkiadás és az ahhoz kapcsolódó mutatók lehetőséget adnak a 19. századi nógrádi névtani anyag kutatására.

2. A Nógrád vármegyei anyag nyelvjárástörténeti hasznosításának lehetőségei.

A Nógrád településein lejegyzett anyag nyelvjárási hasznosításában kiindulópontnak tekinthetjük azt, hogy Nógrád a palóc nyelvjárási régió központi vármegyéje, és lakosai többségében a palóc népcsoporthoz tartozónak vallják magukat. Bizonyos nógrádi települések leírásában meg is jelenik a palóc identitás jelölése. Madách Imre szülőfalujában, Alsósztrégován így jellemezte a helyi jegyző 1864-ben a települést: „Ezen helység választja el a Palótzságot a ttságtól amiért is minden ember ért magyarul meglehetőssen” (11a).² A Szécsényi járáshoz tartozó Mihálygerge község helyneveinek lejegyzésében ezt olvashatjuk: „lakosai csupán magyarok /Palótzos/” (272a). A ma Szlovákiához tartozó észak-nógrádi Nagyzellő település leírásában a palóc népcsoporthoz tartozás kifejezését a nyelvjárási minősítés is erősíti: „Kékkeői járás, palócz vidék. – 1000 lélek, magyarok, palócz kiejtéssel.” Sőt arra a kérdésre, amely Nagyzellő betelepülésének történetére vonatkozik, ezt a választ kapjuk: „valószínű, hogy a Magyarok honfoglalásával itt egy csapat a Palócz fajból azonnal letelepedett” (306a). A középpalóc nyelvjárás-csoporthoz tartozó Nemti községről is azt írja a lejegyzést készítő plébános, hogy „a palócz csoportozathoz tartozik” (310a). Nógrád vármegye mai székhelye, az akkor még községként jelölt Salgótarján lakosairól ezt írja a lejegyző: „a helységet rég időtől magyarok vagy Palóczok lakták” (379a). Cered község helyneveinek lejegyzője még a nyelvhasználatra

¹ https://mnhp.unideb.hu/kiadvanyok_pesty.php

² Zárójelben a kézirat oldalszáma szerepel.

is utalást tesz: „Népe: magyar, palócz kiejtésű” (67a). Ha egyes települések lakosai vállaltan palócoknak tartják magukat, akkor a nyelvjárástörténet kutatója joggal feltételezheti, hogy az 505 oldalnyi kéziratos anyagban felbukkanhatnak nyelvjárási jelenségek.

A tájnyelvi elemek előfordulásának feltételezését erősítheti az a tény, hogy a nógrádi városok és falvak helyneveit minden esetben a településeken élő személy jegyezte le. A legtöbb esetben lehetőségünk van azonosítani a kérdőpontokra adott válasz lejegyzőjének a kilitét. Leggyakrabban a település jegyzője a szöveg scriptora, helyenként a tanító veti papírra a település helyneveit, más helyen a falu katolikus plébánosa vagy esperese, az evangélikus falvakban pedig előfordul, hogy az evangélikus lelkész. Sokszor szerepel a gyűjtött anyag végén hivatalos igazolásként, ellenjegyzésként a település előljáróinak az aláírása. Gyakran csak a település bírójának a kézjegye látható, noha a kézírás sajátos jegyeiből észrevehető, hogy rendszerint csak ellenjegyezte, de nem ő vetette papírra a szöveget.

A 19. századi Magyarországon nem volt még általános az írni-olvasni tudás, sokan analfabéták voltak; ezt tükrözik az egyes kéziratok végén a község előljáróinak kézjegyeiként szolgáló keresztek. Ám ha valaki ebben a korban tudott írni-olvasni, az sem jelenti azt, hogy magas műveltségű vagy magasan iskolázott volt. Ebben az időszakban a falu nyelvhasználata jellemzően a nyelvjárási beszéd volt, így az ott élők nem tudták teljesen elfedni írott szövegeikben a nyelvjárásiasságukat. Természetes tehát, hogy az iratokból előtűnnek a nyelvjárásra vagy az élőbeszédre jellemző sajátosságok, regionális nyelvi jegyek. A helynevek egyébként is rögzült nyelvi formák: a régióhoz, a nyelvi környezethez kötődnek, sőt alakjuk akár évszázadokkal korábbi nyelvi-nyelvjárási jegyeket konzerválhat. Ugyanakkor az írott szöveg mindig formálisabb, mint az élőbeszéd, ezért a scriptor (valamiféle) normára törekvése gátolhatja is a nyelvjárási jellemzők megjelenítését. A történeti dialektológia módszertani problémája ennek az anyagnak a vizsgálatában is nehezíti az élőbeszédre és a nyelvjárásra utaló jegyek rekonstruálását. Módszertani szempontból nagyobb nehézséget jelent a hangtani jelenségek írott szövegből való feltárása, mint az alaktani vagy a lexikai elemek adatolása.

Bizonyos esetekben élőbeszédben megnyilvánuló hangtani jelenségek tűnnek elő az írott szövegből. A névgyűjtemény – a gyűjtés sajátosságai folytán – szükségképpen egyenetlen, amit a nyelvjárástörténeti kérdések tárgyalásakor figyelembe kell vennünk. Ugyanígy a helyesírás egyenetlenségéből adódó eltéréseket sem szabad figyelmen kívül hagynunk. A 19. század közepén nem volt még egységes a helyesírás. Az írmokok gyakran nem jelölték a magán- és a mássalhangzók hosszúságát, sokszor a kiejtés elve érvényesült az élőbeszédbeli mássalhangzó-összeolvadás írásbeli jelölésében. A következtetlen helyesírás egyéni megoldásai azonban éppen az egykori élőbeszéd rekonstruálásában segítenek. Néhány esetben ezért az írott szövegből adatolhatók élőbeszédet tükröző formák; pl. „a falu mellett *mingvá* Fenjárom dülő” (*mingvá* ’mindjárt’) (272a, Mihálygerge)³. Ugyanígy a mássalhangzó-hasonulásoknak és az összeolvadásnak a kiejtést tükröző jelölése is jellemző a korabeli írmokok papírra vetett szövegeiben; pl. *bizonyítuk* (367a), *barátságos* (339a), *kender asztató* ’kenderáztató’ (40a, 339b), *külömség* (251a, 272a), *külömben* (254a, 270a, 360a), *meg külömböztetve* (268b), *külömböző*

³ Az eredeti forrásanyagból származó, betűhív idézetekben a nyelvi elemek kiemelése a szerzőtől való.

(314a), *meg különbözve* (339a). Számos lejegyzésben tükrözi az írásmód a külterületek leírásában gyakran előkerülő *szöllő* (*szöllő, szöllő*), *düllő* (*düllő, döllő, düllő*) szavaknak az intervokális gemináció eredményeként hallható változatát. A pótlónyúlásos alakok kiejtést tükröző lejegyzése is feltűnik olykor; pl. *födi* (*födi*) 'földi'; *vögy* 'völgy' (61a); *Túsó* 'túlsó' *földek / rétek* (300a). A szóvégi mássalhangzókat bizonyos szavakban nem ejtik a palóc beszélők. Erre a kiejtésbeli sajátosságra utalhatnak az *aló* 'alól' (40b), *mellő* 'mellől' (41b) és a *vizé* 'vízért' (43a) írásbeli alakváltozatok.

A következtelen helyesírás vagy egy-egy sajátos betűírás alkalmat ad arra, hogy az írások egyéni hangjelölése élőbeszédben ejtett, nyelvjáráshoz köthető hangokat tükröztessen. A palóc nyelvjárási régió beszélői az *a*-t jellemzően illabiálisan ejtik (*ä*). Korábban vizsgált, palóc nyelvterületen kelt szövegemlékekben többször feltűnt, hogy az *a* helyén *ä* grafémát használt az írók. Nógrád vármegye területén kelt különböző műfajú levéltári iratok (jogi dokumentumok, középnemesi misszilisek, jobbágypanaszok) példaanyaga már korábban megerősítette bennem azt a vélekedést, hogy a palóc területen kelt kéziratos szövegekben az *a* hang lejegyzésére szolgáló *ä* minden bizonnyal az *a* hang illabiális ejtésének a jelölésére szolgálhatott (l. az erre vonatkozó példaanyagot: GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 51–52, 2022: 93–94). A magyar nyelvjárástörténet kutatói korábbi nyelvemlékekben is felfigyeltek erre a jelölési módra. BENKŐ LORÁND (1957: 89) a 17–18. század fordulóján keletkezett Szentsei-daloskönyvből idéz ilyen adatokat, TÖRÖK GÁBOR (1964: 58) Börzsöny-vidéki nyelvemlékekben talált hasonló jelöléseket, FÖLDI GÁBOR (2008: 210) pedig egy 1841-ből származó nógrádi nemesi összeírásból adatom ilyen grafémákat. A PESTY-féle helynévgyűjtés Nógrád vármegyei településeinek kéziratos anyagában is feltűnnek olyan szóalakok, amelyekben a valószínűleg illabiálisan hangzó *ä*-t jelöli ékezzettel a sriptor: pl. *határrál* 'határral' (41a), *Ajkuákkal* 'ajkuákkal', *Uráság* 'uraság' (279b); *állja* 'alja', *állji* 'alji', *állján* 'alján', *álljakon* 'aljakon', *álljain* 'aljain' (287a).

Hasonlóképpen különböző grafémákkal jelölik az *e* hangokat egyes írások. Hogy milyen megfontolásból különböztetik meg őket, esetleg az *e* fonémakülönbségeinek jelölésére használják a különböző mellékjeles betűket, azt nem tudjuk pontosan kikövetkeztetni, mivel ezek az adatok egyrészt szórványosak, másrészt egyéni jelölések. Ám elképzelhető – különösen a palóc nyelvjárás sajátosságait ismerve –, hogy az eltérő zártági fokkal ejtett hangzókat jelölhetik ily módon. A gyűjtési felhívásra beküldött anyagban a sriptorok az *e* hangot helyenként *ë*-vel és *é*-vel jelölik. Mihálygerge helyneveinek lejegyzője például kétféle jelölést használ: a legtöbb esetben *e*, egyes szavakban viszont *ë* grafémát használ; pl. *igën, ëttül*, „hajdan más neve lehetett[-]ë az nem tudatik” (272a, 272b). Nagygéc hites jegyzőjének, Gömör Józsefnek a lejegyzett szövegéből több nyelvjárási hangtani jelenség is adathozható; az élőbeszédet tükröző lejegyzéséből képet kaphatunk a helyi nyelvjárásról. Mihálygerge helyneveinek lejegyzőjéhez hasonlóan ő is használja az *ë* grafémát: *këzdődik* (287b, Nagygéc). Berkenye település lejegyzett anyagában az *e* hangot *é* grafémával jelöli a sriptor: „égy igen vastag [...] vad körte fa” (26b). Egyik esetben sem bizonyítható, hogy a zártabb ejtett *e* hang lejegyzésére szolgál az *ë*-vel és az *é*-vel való jelölés, azonban az adatok nyelvjárási szempontú értékelésében érdemes figyelembe vennünk, hogy a palóc nyelv-földrajzi térből származó korábbi szövegemlékekben is feltűnnek hasonló adatok (17. századi nógrádi nyelvemlékekben találtam erre példát: GRÉCZI-ZSOLDOS 2022: 91–92,

illetve I. FÖLDI GÁBOR 19. századi korpuszában: FÖLDI 2008: 210). Még ha nyelvjárás-történeti szempontból bizonytalanul is értékeliük ezeket a PESTY-gyűjtésben feltűnő adatokat, helyesírás-történeti szempontból mindenképpen érdemes megemlíteni a jelölési különbségeket.

Az *é*-vel szembeni *í*-zés nem a teljes nyelvjárás régióra, csak bizonyos palóc nyelvjárás csoportokra jellemző. IMRE SAMU az MNyA. anyagát szintetizáló leírásában az északnyugati palóc nyelvjárásra jellemzően tünteti fel az erős *í*-zést (1971: 353). A palócság északi területén található Borosznok település helyneveinek lejegyzője *í*-ző, illetve *i*-ző változatban írja le például az *emlikezetbe* (e. *emlikezet* vagy *emlikezet?* 'emlékezet') szóalakot (45a). Ugyancsak egy ehhez közeli, szintén északi palóc község, Málnapatak evangélikus lelkészének lejegyzett szövegében tűnik fel egy *í*-ző alak: *kí-szítettek* (262b). A középpalóc terület nyelvjárását enyhébb *í*-zés jellemzi (IMRE 1971: 350), de az írott lejegyzéseiben itt is feltűnnek ilyen alakok. Mucsény település nevét például csak *í*-ző változatban tünteti fel a község „hites jegyzője”, Agócs János: *Mutsiny, Mutsinyben* (279a, 280b). A nagygyéci lejegyzésből szintén adathozhatjuk az *í*-zést az *él* szó birtokos személyjeles alakjában: „a bércz illyén egy termő köszirt vezet” (*illyén* 'élén') (270a).

A palóc nyelvjárás jellemző hangtani sajátossága, hogy a szóvégi *-ú* hangok nyíltabban, *-ó*-ként realizálódnak. Ennek az élőnyelvi gyűjtéseimben is gyakran hallható jelenségnek a nógrádi kézírásos helynévanyagban Becske község egyik külterületnevében találtam nyomát: *Felsőhosszó* (23b).

A palóc nyelvjárás beszédben bizonyos mássalhangzók palatálisan realizálódnak. A nógrádi települések helyneveinek lejegyzésében többször fordul elő palatális ejtésre utaló szóalak; pl. *n ~ ny: Samsonyhazi* (269a, Mátraverebély), *inya való vizít* (272b, Mihálygerge), *Bornyu delelő* (287a, Nagygyéc). Berkenye település anyagának a lejegyzője a község névváltozatairól szólván még utalást is tesz a palatális ejtésre. Megemlíti a *Berkine, Berkéne* névváltozatokat, s hozzáteszi: „a magyar ajkuak n után y-ot csatolva, Berkenye nevet kapott” (25b).

A *d ~ gy* palatálizációra is lehet adatot találni. Cered település névváltozatának lejegyzésekor a névalak kiejtésével kapcsolatos megjegyzést tett a jegyző: „a nép Czeregynek mondja.” A településen élő családok leírása kapcsán egy személynévalakban is feltűnteti a helyi nyelvjárásra jellemző, palatálisan ejtett névalakot: „lakosai között kik számosabban Bódi (: önkiejtésük szerint Bógyi :)” (67a).

Az *l* palatális ejtése (*ly* jelöléssel) a lejegyzésekben is tükröződik; pl. *Várolyjai* (24a, Becske), *Dolyáni* (272b, Mihálygerge), *szanda-várolyjai* (277b, Mohora), *Babos felye* (279b, Mucsény). Nagygyéc gyűjtött anyagának kézírásos szövegében, az alábbi külterületnevekben többször megjelenik *llj* betűkombinációval lejegyezve a vélhetően palatálisan ejtett *l* (*ly*): *Cseres állj* 'Cseresalj', *Követses állja* 'Kövecsesalja'. Szép számmal sorolhatjuk a gyűjtött anyag szövegéből az alábbi, szinte biztosan palatális *l* ejtésére utaló nyelvi adatokat: „Kert állji rétek”, „Kert állji föld”, „az állján egy mély Árok vezet”, „az álljba egy patak vezet”, „az állján kiszarathatatlan motsolyos hely”, „az állján kézdődik egy gödör”, „az álljakon szántó föld”, „Szántó föld is taláttatik, az álljain”, „az álljakon szántó föld is taláttatik”, „az állja motsáros Kaszáló rét” (287a, 287b).

Az alaktani jelenségek közül tipikusan palóc nyelvjárási sajátosság a *let-* felsőfokjel használata. Balázshuta (*Balás-Huta*, *Balás Huta*) puszta helyneveinek leírásában a 4. kérdésre – „A község mikor említetik legkorábban?” – azt a választ adja a lejegyző:⁴ „Ezen Pusttán építkezni *let elsőben* is keztek 1805dik esztendőben.”

A birtokos személyjel E/3. személyű alakváltozata a palócok nyelvjárására jellemzően *-i* alakváltozatú, ami a kézírásos anyagban is adatható; pl. *nevit* (262b).

A palóc nyelvjárás beszélői gyakran használnak különböző alakváltozatú kicsinyítő képzőket. Ilyen a *-csa* képző, melynek megjelenésére a nógrádi gyűjtött anyagból is lehet példát idézni: *patakcsa* 'kis patak' (266b, Mátraszele).

A lexikai elemek közül nyelvjárási adatként említhetjük Alsótold község lejegyzett anyagából (13b) a *Kútyika* és *Mogyorosi kutyika* külterületneveket. A scriptortól, azaz a község jegyzőjétől, Gethart Jánostól nem tudjuk meg, hogy milyen helyet jelöl ez a két földrajzi név, nem áll mellettük magyarázat. Mivel azonban a palóc nyelvjárásnak jellegzetes tájszava a *kútyika*, megfejtethjük a helynév értelmét. A szövegben tulajdonnévként és köznévként egyaránt megjelenik ez a szó. A Palóc tájszótárban TÓTH IMRE szintén feltünteteti tulajdonnévi és köznévi formában is a tájszót, mindkét esetben 'kutacska, forrás' jelentésben (PTsz.). A Magyar földrajzi köznevek tárában is megtaláljuk Csáb (Ipoly vidéki palóc) és Barslédec, Palást (nyugati palóc) településekről adatolva (BÁBA–NEMES 2014).

SZINNYEI JÓZSEF tájszótárának példaanyagával is igazolható, hogy a 'tó' jelentésű *tól* szóalak palóc tájszó. SZINNYEI JÓZSEF a palócság több nyelvjárás csoportját is megjelöli a szóalak elterjedési területeként: Nógrádot, Pest megyét, az alföldi területeket és az Ipoly vidékét is (MTsz.), noha TÓTH IMRE nem szerepelteti ezt a tájszót az Ipoly vidéki nyelvjárási adatokat tartalmazó Palóc tájszótárban (PTsz.). Az 1863–1865-ös nógrádi helynévgyűjtésben több község anyagában is találunk adatot ennek az alakváltozatnak a használatára; pl. *Büdöstól*; „*Büdöstólból* eredt forrás” (23a, 24a, Becske); *Tótok tóla* (70b); „*Békás tól* egy nádas *tóllal*” (264a, Mátranovák); „középen *tóllal*” (266b, Mátraszele).

3. A helynévgyűjtés szociolingvisztikai vonatkozásai. A Nógrád vármegyei kézíratos anyag szociolingvisztikai szempontból is jól hasznosítható: sok nógrádi település két- vagy akár többnemzetiségű, s az egy településen egymás mellett élő magyar és tót/szlóvak lakosok bilingvizmusa gyakran tükröződik a lejegyzett szövegekben. Az egykori helynévgyűjtés nyelvtájkép-vizsgálatokra, két- és esetenként többnyelvűségi vizsgálatokra is lehetőséget ad, hiszen PESTY FRIGYES a második kérdőpontban szorgalmazza a többnemzetiségű települések helyneveinek lejegyzését („hol több ajku a lakosság, azért felemlítendő”).

A községek adatainak lejegyzői gyakran feltűntetik a település lakosságának összetételét: Losoncon „sok pusztítások után, magyar nemes fajon kívül, idegenek is nyertek lakást, ipari engedélyt, leginkább tótok, csehek, és kevés németek, utóbbi időtől sok zsidók telepedtek meg” (248a), valamint „miólta a' chemiai gyár létesült, németek, lengyelek is telepedtek meg” (248b). „Málnapataka helységet 1500 Lélek lakja nyelvökre nézve tótok, [...] de a magyar szó is nagy becsben tartatik és Magyar testvéreikkel egy testet képeznek azokkal élni és halni ohajtanak” (263a, Málnapatak). Mucsény településről azt tudjuk meg, hogy „Zolyom Megyébül Toth Ajuakkal” népesedett be (279b). Nagyfalu

⁴ Pontosan tudjuk a kilétét, mivel a lap aljára odaírta: „jegyzette Szalay Pál.”

településnek nemcsak a magyar, hanem „Tót elnevezés szerént” is közlik a nevét: *Welkej-sa* (285b). Nagydaróc község lakosságáról az alábbi adatokat közli a lejegyző: „Magyar ajkú Nemzetség, rom. kath. vallásúak honnét származásukról semmi bizonyos nem tudatik, van közöttük néhány meg telepedett Czigány család is” (283a). Nagybercel község leírásában pedig arról kapunk információt, hogy az egykori tót lakosság elmagyarosodott: „mint egy század év előtt, lakossai tót ajkuak voltak, jelenleg azomban annyira meg magyarosodtak, hogy őket tót nyelven nem hallani beszélni.” (281b).

Gyakran olvashatunk olyan leírást, amelyben ugyan nem tünteti fel az adatok közlője azt, hogy szlovák anyanyelvű lakosság él a településen, ám a külterületnek szinte kivétel nélkül szlovák névalakban szerepelnek. Például Maskovát – amelynek hajdan volt magyar neve is: *Maskfalva* – a gyűjtött anyagban csak szlovák névváltozatban említik. Sőt már korábban, 18. századi leírásában VÁLYI ANDRÁS is tót falunak nevezi: „MASKOVA. Tót falu Nógrád Várm. [...], lakosai többfélék.” (VÁLYI 1796–1799.) A falu tanítója, egyben jegyzője, Banšelt János maga kezével (*m. k.*) jegyezte fel, hogy „ezen községben 66 ház szám van 350nig menő ág. hitv. Ev. csupa tótajkú lakossal, 12 R. c. lélek kivételével”. A szöveg lejegyzője nemcsak vezetéknevének írásában, hanem a többségében szlovákul megnevezett külterületek közlésében is használta a szlovák helyesírásra jellemző mellékjeles betűket: „Szántóföldek: *Nad Bohinkou*, mely hajdan valami *Bohiňa* nevű földészé volt. *Od chrasti*, *chrast* cseple mellettiek, *do Jalsovika* hol hajdan sok égerfák voltak; *do Prjelohou* melyek eddig soha sem szántattak; *cez Bobákovu*; *K Topolů*, hol még nem régen sok nyárfák voltak” (260b).

Bizonyos elnevezések esetében érdemes meglátnunk a népi (természetes, spontán) névadás adatait. Ilyen esetben az elnevező személy a névadás tárgyának valamely jellegzetes vonását foglalja nyelvi formába; mondhatni beszélő nevek ezek: „*pod Lipinkou*, hol hajdan sok harsfák valának” (*lipa* 'hársfa') (260b, Maskova); „*Hruština*, hajdan sók körtefákkal” (*hruška* 'körte') (260b, Maskova); „*Rjeka*, mely mellett víz folyik”, „Ezen falun keresztül *Rjeka* nevezetű patak folyik” (*rieka* 'folyó') (260b, Maskova). A 'folyó' jelentésű szlovák *rieka*, *rjeka* szó tulajdonnévi változata más község folyójának megnevezéseként is szerepel, például Mlágyó településen: *Rieka* (275b).

A szintén szlovákok lakta Lupocs község helyneveinek lejegyzője (Kostyál Mihály jegyző) példásan válaszolt a kérdőív alábbi kérdésére: „6. Mit lehet tudni [...] a név eredetéről, értelméről, mindegyik nyelvű helynévre nézve?” Szinte valamennyi külterületnév szlovák nevének megadja az eredetét: „*Na Topole*» azért neveztetik mert hajdan nyárfaberkek és bokrokból áló haraszt volt” (*topol'ový strom* 'nyárfa'); „*Skalička*» csupa sziklas és köves ortvanyföldek” (*skala* 'szikla'); „*Hruštini*» ezekföldek közt igen sok vadkörtvék vanak” (*hruška* 'körte'); „*Pohansky Vrch*» [...] a nép ezt állítja hogy hajdan a Pogányok a ki ném akart Istenekhez térdet hajlani meggyilkolták” (*pohanský* 'pogány'); „*Kozi chrbat*» onnan vette nevét mivel olyan mind egy *kecske háta*” (*kozi chrbat* 'kecske háta') (260a, 260b).

Málnapatakot VÁLYI ANDRÁS már a 18. század végén is „népes tót falu”-nak írta le (VÁLYI 1796–1799). Az 1864-es gyűjtésben a községi jegyző, Goldperger Kálmán fontosnak tartotta feljegyezni a település magyar és szlovák lakosai által használt névváltozatokat: „E falu részeinek előadása szerint a község *Málinecz* (: magyarul *Malnapataka* :) nevét, hogy a határban egykor sok Málna termett, és a patak is mely a helységet keresztül futja, szinte málnak közt eredvén mai napig *Malinow potok* (: *Malnapatak* nevet visel” (262a). A jegyző tisztességgel megadja PESTY FRIGYES néveredetre vonatkozó

kérdésére a külterületnevek etimológiáját: „Hideg kút: tótul *Chladná*, hideg víztől kapta nevet”, „*Chmelna* – komlótol kapta nevit”, „*Lubenka* az ottani lakosok Szita kerekeket kiszítettek mely tótul Lub S onnan marad Lubena vagy Lubenka” (262b).

A magyar–szlovák kétnyelvű települések helyneveinek lejegyzésében gyakran bilingvis névalakok tűnnek fel. Ennek egyik esete az, amikor a tulajdonnév szlovák, míg a földrajzi köznévi magyar alakváltozatú; pl. *Peterczova szantó földek*, *Brlohe rét*, *Medokišna legelők*, *Szorcsinya rétség* (256b, Madácska); *chrast' cseple* (260b, Maskova) (a *cseple*, *cseplye* 'sarjadék erdő, bozotos' jelentésű régi magyar szó). Gyakran azonban a földrajzi köznevet is szlovák nyelven jelölik; pl. *Jancikovska luka* (*luka* 'rét'). A *vrch* 'hegy' jelentésű földrajzi köznévi elöljárószerű változatával sok külterületnevet alkottak Madácskán; pl. *Pod vrch*, *Pod vrch sz föld*, *Nad Vrch* (256b); vagy Lupocs községben: *Vinný Vrch* ('boros hegy') (254b).

4. Összegzés. PESTY FRIGYES nagyívű vállalkozásának, valamint az Akadémia és a Magyar Helytartótanács támogatásának köszönhetően az egykori Nógrád vármegye területtől 505 oldalnyi gyűjtött anyag maradt fenn, amely számos adatot szolgáltat a korabeli külterületnevekről. Ritkán belterületnevekkel is találkozunk az egyes települések leírásában. Losonc mezőváros lejegyzése például olyan gazdag, hogy az ismeretlen írnok a belterületnevek mellett még városi épületeket is bemutat, sőt a helybeliek szokásairól és kinézetéről is tudósít. A felhívásra érkezett anyag a 19. századi nógrádi települések helyneveinek rendkívül gazdag adatbázisa. A korpuszból az élőbeszédre utaló nyelvi formák, a nyelvjárási elemek, az etnikai csoportok együttéléséből adódó nyelvi interferenciák és a többnyelvűség adatolására, illetve az egykori nyelvi tájkép megrajzolására is lehetőségünk van. Tanulmányomban a legjellegzetesebb példák segítségével azt kívántam bemutatni, hogy egy eredendően névtani céllal készült gyűjtés a földrajzi nevek adatbázisán kívül akár történeti dialektológiai, helyesírás-történeti és történeti szociolingvisztikai vizsgálatok korpuszába is szolgálhat. Mivel a kéziratos szövegben a nemzetiségek együttélésének nyomait is fellelhetjük, illetve a lejegyző sok esetben a névanyagot nyelvezhez és etnikumhoz köti, a gyűjtött anyagból a társadalomtörténet és a helytörténet is profitálhat.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- CSÁKI ÁRPÁD szerk. 2012. *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége* 1. Országos Széchényi Könyvtár – Székely Nemzeti Múzeum, Budapest–Sepsiszentgyörgy.
- FÖLDI GÁBOR 2008. Egy 1841-ből származó Nógrád megyei nemesi összeírás dialektológiai vizsgálata. *Magyar Nyelvjáráskok* 46: 206–215.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 52. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2022. *Fejezetek a palóc nyelvjárási történetéből az ómagyar kortól napjainkig*. Nógrád Megyei Önkormányzata – Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, Salgótarján.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjáráskok rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- MIZSER LAJOS – SEBESTYÉN ZSOLT szerk. 2023a. *Máramaros vármegye*. Pesty Frigyes kéziratost helynévtára 1864. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MIZSER LAJOS – SEBESTYÉN ZSOLT szerk. 2023b. *Közép-Szolnok vármegye*. Pesty Frigyes kéziratost helynévtára 1864. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MIZSER LAJOS – SEBESTYÉN ZSOLT – KOVÁCS ANDRÁS szerk. 2023. *Kővár vidéke. Kraszna vármegye*. Pesty Frigyes kéziratost helynévtára 1864. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MTSZ. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF szerk. 1964. *Zala megye földrajzi nevei*. Zala Megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, Zalaegerszeg.
- PESTY FRIGYES 1880. A helynevek és a történelem. In: PESTY FRIGYES szerk., *Értekezések a Történelmi Tudományok köréből* 8/1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PESTY FRIGYES 1888. *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest.
- PTSZ. = TÓTH IMRE, *Palóc tájszótár*. Az Ipoly menti palóc tájszótár 2., javított, bővített kiadása. Nap Kiadó, Budapest, 2007.
- TÖRÖK GÁBOR 1964. *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*. Nyelvtudományi Értekezések 45. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÁLYI ANDRÁS 1796–1799. *Magyar országnak leírása* 1–3. A Királyi Universitásnak betűivel, Buda.
- VÉGH JÓZSEF – PELLE BÉLÁNÉ – PAPP LÁSZLÓ 1970. *Heves megye földrajzi nevei 1. Az egri járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 125. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4688-8423>

Miskolci Egyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

ENIKŐ GRÉCZI-ZSOLDOS, On the use of Frigyes Pesty's place-name collection of Nógrád County from the perspectives of historical dialectology and sociolinguistics

This paper examines the historical dialectological and sociolinguistic use of the Nógrád County place-name compilation collected between 1863 and 1865 at Frigyes Pesty's initiative. Frigyes Pesty, a pioneer in historical name geography, toponomastics and name etymologies, organised a collection of place names covering all settlements of Hungary. This manuscript of names constitutes a particularly rich database of geographical names of mid-19th-century Hungary. Hungarian National Toponym Registry Programme researchers have started publishing the manuscript based on standardised principles. During the philological work on the press publication of the place names of Nógrád County, a microlinguistic analysis was conducted. The results of this analysis are presented in this paper. On the one hand, the author discusses the connection of the scriptors to the Palóc dialect area and the possibility of reconstructing the former colloquial language use with the help of the registered toponyms. On the other hand, the author explores the bilingualism of the multi-ethnic (mostly Hungarian-Slovakian) villages of Nógrád County, as reflected in the place names.

Keywords: place names, dialectal phenomena, Palóc dialect, bilingualism, Hungarian place names, Slovakian place names, Nógrád county, Frigyes Pesty, collection of place names